

MENSCHING, Guido / SAVELSBERG, Frank (ed.) (2023): *Manual of Judaeo-Romance Linguistics and Philology*. Berlin / Boston: De Gruyter, p. 582.

Aquest volum de la sèrie «Manuals of Romance Linguistics» està dedicat a les varietats romàniques utilitzades per les comunitats jueves al llarg de la seua difícil història a l'occident europeu, així com als territoris on els jueus sefardites es van instal·lar arran de les expulsions dels estats de la península ibèrica, on es van desenvolupar les varietats conegudes sota el denominador comú de judeoespanyol. Aquest enfocament doble es reflecteix tant al títol com a l'estructura del volum. D'una banda, hi ha l'estudi filològic de textos medievals en llengües romàniques produïts dins de les comunitats jueves, gairebé exclusivament en alfabet hebreu; de l'altra, l'estudi de les llengües judeoromàniques a l'edat moderna, parlades i escrites. Aquesta tria metodològica (p. 2-3) es tradueix en una tripartició del volum. La primera part («The languages of the Jews in the Latin West until the end of the 15th century», p. 27-205) inclou capítols sobre la producció textual jueva durant l'edat mitjana en portuguès, castellà, navarrès-aragonès, català, occità, les varietats d'oïl i les italo-romàniques. A cavall entre l'estudi de textos i la descripció de sistemes lingüístics, la segona part («The Jews and the Romance languages in the modern era», p. 209-326) tracta la individualització moderna del judeoespanyol i les varietats judeoitalianes. La tercera part («Judaeo-Spanish from the end of the 19th century until today», p. 329-550) està dedicada essencialment a la descripció lingüística del judeoespanyol modern, però inclou també capítols que resumeixen el desenvolupament de la literatura, l'estat de la lexicografia i el procés d'estandardització d'aquesta llengua. Un total de vint capítols, huit en la primera part, quatre en la segona i huit en la tercera, tots redactats en anglès, d'acord amb la política editorial de la col·lecció.

En la introducció (p. 1-23), més enllà de presentar el camp d'estudis judeoromànics i els continguts del volum, els editors han hagut d'afrontar el caràcter problemàtic de l'adjectiu *Judaeo-Romance*, i han optat per una «broad definition»: «Romance Language or variety spoken and/or written by the Jews»; i també, «Romance texts in Hebrew characters» (p. 2). Tot i això, una distinció fonamental s'introdueix des de la primera pàgina: els textos romànics medievals en caràcters hebreus no representen varietats independents de llengües com el català, el castellà, el francès, l'occità etc. En canvi, el judeoespanyol, format en la diàspora sefardita arran de l'expulsió, es pot considerar un sistema lingüístic «in its own right» (p. 1).

Aquesta distinció és a la base del capítol de Cyril Aslanov «Medieval Jewish textual production in Romance» (p. 27-41), una espècie d'introducció metodològica molt reeixida a tota la primera part del volum.¹ Des de la península ibèrica, passant a través dels territoris de les llengües d'oïl i d'oc, fins a Itàlia, la distinció lingüística de les comunitats jueves de cara a les comunitats cristianes coterriorials s'articula a partir d'un enfocament sociolingüístic (p. 27-28, 30). En tots els capítols de la primera part retrobem aquesta mateixa conclusió. El capítol *Judaeo-Portuguese* (p. 44-77) és una republicació del text de Devon Strolovich aparegut l'any 2016. Es tracta d'una presentació metòdica, prou extensa i generosament documentada d'uns pocs textos portuguesos en alfabet hebreu anteriors a l'any 1497. La característica principal n'és el conservadorisme gràfic, que amaga alguns canvis fonològics ja consolidats a l'època de la creació dels textos (i per això crec que hauria sigut recomanable trobar un títol

1. «17th century» (p. 29), referint-se a la conquesta àrab de l'Àfrica del Nord, és clarament un *lapsus calami* per 7th century.

més afortunat a la secció *Phonology*). Hi ha un altre capítol que procura fer virtut de l'escassetat documental: Joan Ferrer i Joan Argenter s'han enfrontat a una sèrie molt heterogènia de fonts en el capítol «Jewish texts in Old Catalan» (p. 99-128). Els apartats dedicats a aquestes fonts són rics en consideracions pertinents als gèneres textuais relatius i també en reflexions que interessin la lingüística general. Encara que no acaba de confluïr en un tot metòdicament organitzat (el que en diríem *user friendly*), aquest panorama porta a una conclusió ben informada que permet qualificar el català dels jueus com un «codi» que identifica els parlants amb una comunitat específica. Entre aquestes dues contribucions se situa el capítol «Jewish texts in Old Castilian and Navarro-Aragonese» (p. 79-97) de Laura Minervini, més concís, però basat en una documentació molt més rica. Un veritable text de manual, dotat d'una estructura metòdica i una exposició claríssima que, sense aprofundir en els textos individuals, tracta totes les característiques importants de la documentació i obre també les perspectives de recerca. En clau comparativa, destaca la prominència de textos jurídics i administratius en la producció aljamiada dels jueus als regnes de Navarra, Castella i Aragó, i també un lèxic distintiu, no limitat als hebraïsmes, com el tret més característic dels textos jueus (cf. 89-91). La segona contribució d'Aslanov, «Jewish texts in Old Occitan» (p. 128-140), se n'ix parcialment del marc medieval per a demostrar que no va existir mai una llengua «judeoprovençal», sinó que les atestacions tardanes de l'especificitat lingüística jueva en el Comtat Venaissí reflecteixen més prompte un joc literari. La producció escrita jueva tant en occità com en francès antic precedeix la de la península Ibèrica. I una font primerenca, les glosses occitanes en el *Sefer ha-Šorašim*, de David Qimḥī (p. 1160-1235), reflecteix el dialecte de Narbona, més que no la koiné literària. Aquest caràcter popular el retrobem amb una intensitat singular en el ventall diversificat de textos judeofrancesos medievals. Com demostra Julia Zwink al llarg del seu capítol «Jewish texts in Old varieties: Old Continental French» (p. 141-166), de cara als textos cristians en francès antic, la producció escrita dels autors jueus reflecteix la llengua parlada d'una manera més immediata i té un paper important a l'hora d'estudiar la pronunciació francesa medieval.² Una excepció notable es dona amb el tractat mèdic *Fevres* de l'inici del segle XIV, que, però, no deixa de ser extremament útil per a la lexicologia històrica, com altres textos jueus que precedeixen els textos cristians del mateix gènere. El text de l'enyorat David Trotter (p. 167-175), que no va tenir l'ocasió d'acabar-lo, una espècie de suplement del capítol precedent, constitueix una contribució al coneixement de la difusió del dialecte anglonormand en les comunitats jueves d'Anglaterra. La primera part es clou amb el capítol «Old Italo-Romance Jewish texts» (p. 177-205), de Michael Ryzhik. La llengua d'aquests textos, que pertanyen tots a la literatura religiosa, es defineix com una koiné de base centro-meridional. L'anàlisi de Ryzhnik, molt estructurada i detallada, es basa sobretot en tres traduccions judeoitalianes dels *siddurim* del segle XV, destinades a les dones. La part final del capítol està dedicada als textos del segle XVI i s'hi demostra el procés de toscanització del judeoitalià «clàssic», en el període en què el centre de la vida jueva a la península Apenina es trasllada des del sud cap al nord.

La segona part s'obre amb el capítol «Sephardic Bible translations (p. 209-231), de F. Javier Pueyo Mena. Aquesta contribució se centra en la comparació de les tradicions occidental i oriental de les bíblies en *ladino*, idealment representades per la *Bíblia de Ferrara* (1553) en caràcters llatins i el *Pentateuc poliglot de Constantinoble* (1547) en caràcters hebreus, que

2. En l'apartat dedicat a la grafia, a la p. 160, s'ha de corregir (6a) per (8a), i (6b) per (8b).

han de tindre un origen comú. Aquí, *ladino* s'ha d'entendre com «the linguistic variety of Judaeo-Spanish used in vernacularizations of the Hebrew Bible» (p. 210). La segona contribució de Pueyo Mena, «Linguistic aspects of Ladino» (p. 233-266), ofereix una presentació actualitzada i molt completa de les principals característiques del *ladino* pel que fa a la morfosintaxi i el lèxic. L'autor rebutja la caracterització del *ladino* com «una llengua calc artificial», promoguda per Haim Vidal Sephiha i Manuel Alvar, i el defineix com «una varietat estilística del judeoespanyol, especialitzada i hebraïtzada» (p. 234), que reflecteix l'intent de conservar la natura sagrada de l'hebreu en el procés de traducció dels textos bíblics.³ La conclusió d'aquest capítol està marcada per una visió lúcida del procés que dona origen al *ladino*: «One might even argue that the translators were not really translating at all, not even literally, since their goal was not to relieve the readers of the burden of going through the original texts, but only to guide them through every detail of the Hebrew Bible in Judaeo-Spanish [...]» (p. 263). La segona contribució de Laura Minervini a aquest volum, sota el títol «The formation and development of Judaeo-Spanish» (p. 267-299), dona una idea clara de la formació del judeoespanyol en l'exili sefardita, com a resultat d'un procés de convergència de varietats lingüístiques dels exiliats i d'aparició d'una nova «Sephardic speech community» (p. 269). La difusió dels seus trets distintius, innovadors i conservadors, com ara el desenvolupament del sistema de sibilants o la sort de la /f/ prevocàlica, ha rebut aquí una interpretació històrica particularment refinada i sensible a les condicions sociolingüístiques, basada en una rica sèrie de fonts primàries. L'apartat final inclou també les consideracions dedicades a les varietats «marginals» i qüestions problemàtiques, com l'*hakitia* (judeoespanyol de l'Àfrica nord-occidental) o el repertori lingüístic de les comunitats sefardites de la diàspora occidental. «Judaeo-Italian varieties in the modern era» (p. 301-326) és l'últim capítol de la segona part del volum, de la mà de Marcello Aprile. Les varietats judeoitalianes modernes neixen als guetos de la Itàlia septentrional i meridional com un fenomen lingüístic essencialment oral, a diferència del «judeoitalià» medieval. Partint d'una documentació fragmentària, l'autor ha centrat la seua atenció sobretot en la integració morfològica dels hebraïsmes, en la presència dels morfemes hebreus en la flexió i en la formació dels mots, així com en el lèxic específic de les varietats judeoitalianes; és a dir, en la part distintivament jueva d'aquestes varietats.

Si la descripció integral i ajornada del judeoespanyol modern constitueix l'eix de la tercera part del volum (cf. p. 3), és Aldina Quintana, probablement la millor coneixedora del judeoespanyol parlat a hores d'ara, qui n'assumeix la major responsabilitat amb tres capítols: «Geographic distribution and varieties of Judaeo-Spanish» (p. 329-358), «Phonetics and phonology of Judaeo-Spanish» (p. 429-461) i «The morphology of Judaeo-Spanish» (p. 463-506). A aquests s'afegeixen els capítols «The syntax of Judaeo-Spanish» (p. 507-533), d'Aitor García Moreno, i «The Judaeo-Spanish lexicon» (p. 535-550), de Haralambos Symeonidis. La resta de capítols completa el quadre, amb una contribució panoràmica d'Amor Ayala sobre la literatura judeoespanyola (p. 359-381), un repàs dels corrents d'estandardització del judeoespanyol centrat en les qüestions ortogràfiques (p. 407-427) d'Aitor García Moreno i la presentació de les fonts lexicogràfiques amb un excurs sobre la lexicologia històrica de la llengua (p. 383-408) de Rafael Arnold. La primera contribució d'Aldina Quintana resumeix amb desimboltura el seu llibre *Geografía lingüística del judeoespañol* (Berna: Peter

3. No em sembla afortunada la tria del terme «standard Judaeo-Spanish» per referir-se al judeoespanyol vernacular.

Lang, 2006), un estudi imponent que ja no necessita presentació. Passant per una selecció de variables en l'àmbit de la fonètica i la fonologia, així com de la morfosintaxi, per acabar amb el lèxic, l'autora presenta un paisatge variacional de l'època anterior al genocidi dels jueus en l'Europa sud-oriental, que es configura en funció de la influència de dos centres principals, Tessalònica i Istanbul, i també pel pes relatiu del contacte lingüístic. Per la seua respectiva originalitat, han rebut un tractament a part la varietat de Bitola (p. 348-350), deguda a la importància de l'element portuguès, i l'*hakitia* (p. 352-353), que ha mantingut el contacte amb el castellà peninsular després de l'expulsió.⁴ La descripció del sistema fonològic judeoespanyol en la segona contribució de Quintana es basa en les varietats centrals de Tessalònica i Istanbul, sense descurar les realitzacions característiques de les varietats perifèriques. Mentre que, per a la varietat de Tessalònica l'autora ha utilitzat sobretot les seves pròpies gravacions, el material d'Istanbul prové de les publicacions recents que s'han valgut dels mètodes de la fonètica experimental.⁵ Gràcies a això, s'han pogut estudiar millor algunes innovacions, com ara la reinterpretació quantitativa de l'antiga oposició /r/-/r/ en la varietat d'Istanbul.⁶ Les varietats de Tessalònica i Istanbul constitueixen també la base de la tercera contribució de Quintana.⁷ Gairebé quaranta pàgines d'una descripció metòdica i clara, acompanyada de trenta-vuit taules, donen una visió molt completa de la morfologia flectiva del judeoespanyol, no privada de consideracions d'ordre diatòpic quan escau. Com apunta l'autora (p. 503), la característica més destacada del sistema morfològic judeoespanyol és una tendència marcada cap a l'anivellament analògic i la regularització, particularment visible en els paradigmes del perfet d'indicatiu i del subjuntiu, com a conseqüència del procés històric de convergència dialectal. D'altra banda, les tendències divergents entre les distintes varietats en l'àmbit dels temps compostos reflecteixen la fragmentació geogràfica del judeoespanyol i la influència de les llengües dominants. La preocupació principal d'Aitor García Moreno en el capítol dedicat a la sintaxi són les construccions que distingeixen el judeoespanyol del castellà peninsular modern, com ara article definit + possessiu (*el su padre*), la preposició *de* introduint el segon terme de la comparació (*mejor de mí*), la selecció de la forma obliqua del pronom en les comparacions (*una muchacha... como mí*), la negació doble (*nunca no vide*), l'ús categòric de l'indicatiu en les oracions temporals (*cuando veré... sabré*), l'imperfet d'indicatiu en la pròtasi de les oracions condicionals hipotètiques, etc. Amb tot, l'autor fa notar que algunes característiques sintàctiques corresponen específicament a determinats gèneres textuais. Symeonidis proporciona una visió general de l'estratificació del lèxic judeoespanyol, entre la preservació del fons lexical del castellà antic i nombrosíssims préstecs de les llengües de contacte i de cultura (i també els elements lexicals de les varietats que van participar en el procés

4. A la p. 353, «germinated consonant» és òbviament un error per *geminat(d) consonant*.

5. Curiosament, la bibliografia d'aquest capítol no inclou l'estudi de Symeonidis *Das Judenspanische von Thessaloniki* (Bern: Peter Lang, 2002).

6. Noto alguns errors, com «The glide /we/» (p. 435, n. 10) o «transfer from Turkish» (p. 451), clarament *from Turkish*.

7. Es tracta de seixanta-dos textos del *Corpus diacrónico anotado del judeoespañol* (CoDiAje), del període entre 1900 i 2021. A més, l'autora s'ha valgut de quinze gravacions, realitzades entre 1987 i 2018, que no es limiten a les dues varietats centrals. L'enllaç al CoDiAje en la bibliografia del capítol ja no és actual; aquest és l'enllaç nou: <<https://lindat.mff.cuni.cz/services/teitok-live/codiaje/index.php>>. [Consulta: 29 de gener de 2025.] El mateix val per l'enllaç del *Corpus oral anotado del judeoespañol* (CoOrAJe), que ha canviat a: <<https://recursos-glif.upf.edu/teitok/cooraje>>. [Consulta: 29 de gener de 2025.]

de constitució del judeoespanyol),⁸ però lamentablement renuncia a aportar una contribució fresca i original a la qüestió, i es limita a la bibliografia consolidada, en comptes de fer ús, encara que limitat, de les fonts primàries (cf. el capítol d'Arnold). Tot i acceptant la base metodològica escollida per l'autor, alguns detalls de la seua anàlisi són difícils d'entendre. Per exemple, entre «words lost in Spanish but maintained in Judeo-Spanish» (p. 537), apareixen alguns mots que continuen formant part del lèxic castellà i que es diferencien de les formes judeoespanyoles només pel que fa a l'evolució fonològica, com ara *kovdo* 'colze' (cast. modern *codo*). Procedint d'aquesta manera, seria possible construir una llistat llarguíssim de mots «lost in Spanish but maintained in Judeo-Spanish» des del punt de vista purament formal.

En conclusió, *Manual of Judaeo-Romance Linguistics and Philology* és una novetat més que benvinguda, tant en l'àmbit de la lingüística romànica, com en l'àmbit de la lingüística jueva. Els editors han sabut reunir una selecció representativa d'experts en diversos àmbits de la lingüística i la filologia judeoromàniques, i han produït un manual que reflecteix l'estat actual dels assoliments de la disciplina. Cal assenyalar la mancança d'un capítol que tracte les varietats portugueses de la diàspora sefardita occidental, un tema que els editors del volum han qualificat d'insuficientment estudiat (cf. p. 4), tot i que la bibliografia rellevant hauria donat per a una contribució com a mínim informativa. Malgrat això i malgrat la qualitat desigual dels capítols, també des del punt de vista metodològic, un fet gairebé inevitable en una obra col·lectiva, aquest manual mereix ser rebut com una obra de referència i una eina indispensable per a qui estudia la participació i l'aportació d'un poble singular al món de les llengües romàniques.

Nikola VULETIĆ
Universitat de Zadar

MOLINA MARTOS, Isabel / HERNÁNDEZ, Esther / MARTÍN BUTRAGUEÑO, Pedro / MENDIETA, Eva (eds.) (2024): *Caminos y palabras. Estudios de variación lingüística dedicados a Pilar García Mouton*. Valencia: Tirant Lo Blanch, 991 p.

Caminos y palabras. El títol triat pels editors¹ d'aquesta obra col·lectiva dedicada a Pilar García Mouton em resulta ben suggeridor i escaient: camins i deixants de vida consagrada a la paraula, a les paraules. L'obra en qüestió aplega quaranta-sis contribucions que aporten treballs relacionats d'alguna manera amb la variació lingüística (justament el concepte que integra l'enunciat del subtítol).

La nòmina d'autors (cinquanta-sis, deu més que el nombre de contribucions, ja que algunes són d'autoria doble) ocupa dues pàgines (7-8), que precedeixen la fotografia (p. 9) d'una somrient Pilar García Mouton. L'«Índice» (p. 11-15) presenta el contingut de l'obra, que consta d'una sèrie d'apartats introductoris i cinc blocs temàtics en què es distribueixen els quaranta-sis treballs de la miscel·lània.

8. Cap referència aquí a l'aragonès que, junt amb el castellà antic, fa de base orgànica del judeoespanyol.

1. Escric «editors», en masculí plural, en sintonia amb l'ús del genèric «editores» —en castellà— que es designa a la pàgina interior de presentació de l'obra sota els noms d'Isabel Molina Martos, Esther Hernández, Pedro Martín Butragueño i Eva Mendieta (tres editores “dones” i un editor).